

„Azért a víz az úr!”

Sopron vármegye határozata a Rábaköz árvízvédelméről és a Rába malmairól 1579-ben

A történelmi Sopron vármegye délkeleti határa a Rába folyó volt. Gyakori áradásaival rendszeresen veszélyeztette az ott lévő települések lakosságát, házait, termését. Ezért 1579. november 27-én a megye gyűlést hívott össze a folyó közeli Cirákon, ahol döntés született arról, hogy végignézik a folyóparti településeket, és megvizsgálják azok malmait, amelyek az árvizek egyik, de nem egyedüli okozói voltak. A határozatot egy kijelölt bizottság határbejárással és az egyes települések malmainak megvizsgálásával a következő év pünkösdi utáni vasárnapjára jelölte ki. Végül mindegyre az egyházi ünnepet követő hétfőn került sor. Mind a végzésről, mind pedig a bejárásról a vármegye 1578-tól 1590-ig terjedő jegyzőkönyveiből válogatva Komáromi András¹ közölte ezeket átírásban 1908-ban. Ezen két dokumentumot felhasználva mutatjuk be az azokban szereplő személyek, települések nevét, a malmok állapotát. És kiegészítjük mindazt, amit az akkori határozat köré utólag sikerült összegyűjtenünk az akkori, a korábbi és a későbbi állapotokról a Rába folyóval kapcsolatosan.

A Rába jelenleg hazánk harmadik legnagyobb folyója, hossza hazánk területén 188 km. A legnagyobb jelző nem az átlagos vízhozamára, hanem a hosszára értendő. A Keleti-Alpokban eredő, kanyargós és szeszélyes vízjárású folyó – mondhatjuk, hogy – már évezredek óta a sok kedvező adottsága mellett komoly veszélyt jelentett az ott élők számára a hirtelen jövő árvizeivel. Évente általában kettő vagy három áradása van: az első márciusban, amikor az Alpokban megindul a hóolvadás, a másik kettő esetenkénti. Ez utóbbiak nyáron és ősszel szoktak bekövetkezni nagyobb esőzések idején. A nagy árvizek közül csupán néhány évszámot emelünk ki, természetesen ezek a címben közölt évszámnál mind újabbak. Azonban úgy véljük, hogy ezek mutatják meg azt, hogy a korábbi évszázadokban is hasonló veszéllyel kellett megküzdeni a folyó partján vagy annak a közelében élő lakosoknak.

Mielőtt ezen évszámokat közölnénk, egy fontos megjegyzést kell tennünk. Külön kell kezelni a Sárvár alatti folyórészt, amelyen gyakorlatilag az őszállapotok a jellemzőek, mivel mind a mai napig nem történt vízszabályozás ezen a szakaszon. A Sárvártól Győrig tartó folyómedret viszont már több ízben is szabályozták, módosították, s mindkét oldalon széles gátakkal védték. Ezeket az ott lakók ma is „ösztrü”-nek² nevezik. Olyan szélesek, hogy szekérrel is járhatóak, épp ezért sorompókkal kellett lezárni, mivel gyakorlatilag ezek let-

1 Dr. Komáromi András: Levéltári kutatások. II–III. Sopron vármegye végzései a malmokról és a Rábaköz védelmezéséről. Történelmi Tár 1908. 61–65.

2 Az 1. lábjegyzet utáni IV., 1643-ban kelt dokumentumban osztor–oszturu alakban olvasható. Lehetséges, hogy az ékezetek elhagyása csupán az ő és ü betűink még kialakulatlan volta, illetve ritka használata miatt történt. Ebben az esetben helyesírás-történeti problémával van dolgunk. Maga az ösztörű szó elsődlegesen széna-, edényszárító faágast jelent. Ezen esetben arra utalhat, hogy ezeket a gátakat, védőtöltéseket hasonló ágasfákkal erősítették meg.

tek volna a legrövidebb utak az egyes falvak között. Visszatérve az árvizekre, a legnagyobbak 1879-ben, 1883-ban, 1900-ban voltak, a legsúlyosabb pedig 1965-ben, amikor a Rába az előbb említett városnál, Sárvárnál 495 cm-rel tetőzött.³

A folyó kordában tartására és vizének hasznosítására korai feljegyzéseink vannak. Már a rómaiak idejében is történtek erre kísérletek. Amikor kialakították Sárvár északi részén (Bassiana) és Árpásnál (Mursella) az átkelőket – egyes források szerint a fából készült hidákat –, védelmükre meder- és partrendezést kellett végezniük. Különben nem tudták volna azokat és az odavezető utakat megvédeni a folyó áradásától. Később, az Árpád-korban is történtek kisebb kiigazítások, gátépítések a folyó történetében, majd ezt követően is próbálkozott egy-egy település önerejéből védekezni az árvizek ellen.⁴ Ismert, hogy a címben jelzett időpontnál már körülbelül 35 évvel korábban, 1543–44-ben I. Ferdinánd parancsára Nádasdy Tamás vezetésével megtörtént a Rába teljes felmérése. Azonban ennek a célja nem a meder rendezése, hanem az 1526-os csatavesztés után a folyó hadászati stratégiai szerepének a felmérése volt.⁵

Későbbi, igazi nagy tereprendezésre és a mai értelemben vett folyószabályozásra először csak az 1699-es évben, majd 1886–93 között került sor. (Ezekben a nagy munkálatokban Vas megye különböző sérelmekre hivatkozva másodszor sem vett részt, ezért történt az, hogy a már említett Sárvár alatti szakasz érintetlen.) Az elindítás első lépcsőjében a malmok melletti gátakat, s vele együtt az odatelepített malmokat számolták föl. A két évszám között 1877–78-ban csak a Rába Sárvár alatti szakaszán 17 vízimalmot szüntettek meg. A második időszakban átmetszettek 80 (!) kanyart, ezzel a folyónak ezen szakaszát kb. 48 km-rel rövidítették meg. Ugyanezen alkalmakkor pedig elvégezték a Rábába torkoló kisebb-nagyobb patakok medrének a rendezését is, valamint a nagy folyóból kiágazó Kis-Rába folyásának, vonalának a végső kialakítását.

Mindezek eredményeképpen állandósultak Rábaköz végső határai, illetve az ezen a területen átfolyó patakok medrei. A Rábaközt mint tulajdonnevet az 1579-es dokumentum is említi.⁶ Ez a Kisalföld egyik jellegzetes tája: délen és keleten a Rába, nyugaton a Répce, északon pedig a Hanság határolja. Jó talajú és jól termő síkság, amelynek védelmére és megőrzésére gyűltek össze Cirákon Sopron vármegye érintett vezetői és a folyó mentén birtokló nemesek 1579-ben.

A folyó vízi energiájának hasznosításáról a XIII. századból ismerünk korai adatokat. Ekkor már működtek vízimalmok, mellettük létesültek gátak, amelyek egyúttal a gyakori árvizek fokozói voltak, mivel akadályozták az árhullámok gyors levonulását.⁷ Ezért például 1247-ben mind lebontatták az áradást növelő malmokat a folyón. Természetesen ez csak ideiglenes állapot lehetett, mert később ismét újabb és újabb malmokat építettek a víz mellé, hisz a lakosságnak szüksége volt ezekre a mindennapi, kis ipari létesítményekre.

Felvetődik a kérdés, hogy a XVI. században milyen malmok lehettek – ahogy ők írják: a Külső-Rábán és a Belső-Rábán? Ugyanis erről konkrétan nem szól a jegyzőkönyvük, csak néhány szónyi utalásból következtethetünk rá. Pongrácz Pál is azt írja a malomfajtaokról

3 Sárvár története. Szerk.: *Söptei István*. 2000. 13.

4 *Fülöp László*: Tulajdonnevek a Rába szabályozásának 1699-es jegyzőkönyvében. *Vasi Szemle* 2013. 5–6. 1. [661–666.] 661.

5 *Vadas András*: A Rába-mente környezeti viszonyai a 16. század közepén egy 1543–44-es folyófelmérés tükrében. *Soproni Szemle* 2015. 1. 16–40. A tanulmány már említi a következő falvak malmait: Beled, Kisfalud (2), Mihályi és Vica.

6 Legkorábbi írott alakja 1214/1269-ben: Rabakuz. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 389.

7 Sárvár története i. m. 13.

szóló szakkönyvében, hogy „A korábbi malomépítések alig térnek ki adatokra, építési és szerkezeti megoldásokra [...]”.⁸

Az biztos, hogy nem hajómalmok voltak, mivel azokat csak nagyobb, állandóbb, ki-egyenlített vízjárású, szélesebb folyókon építettek hazánkban (Duna, Tisza, Mura, Maros). Különböző ez a típus nálunk csak a XVII. századtól kezdett elterjedni, viszont a népszerűségük miatt akkor a számuk rövid időn belül hirtelen megnőtt. Patakmalomokról sem beszélhetünk, hisz azokat kisebb folyócskákra telepítették, mint például a Répce, Gyöngyös. Ez utóbbiak szinte mind állandó kőépületek voltak (többnyire emeletesek), általában a patak medre mellett. A gáttal vagy zsilippel felduzzasztott vizet az épülethez úgynevezett malomcsatornán, másképp malomárkon vezették a malomszerkezethez. Ezek szűk keresztmetszetükkel a vizet felgyorsították, és a lapátokhoz irányították. Ha a vízhozam változott, emelkedett, akkor a fölösleges vízmennyiség a malom melletti zsilip változtatásával, az épület megkerülésével az elfolyócsatornán távozott. Ezáltal a víz visszakerült magába a patakba, és tudta táplálni a rajta lejjebb elhelyezkedő malmokat is. A víz esésétől és a terepviszonyoktól függően kétféleképpen építették hazánkban: az alulcsapott kerekű és a felülcsapott kerekű malmot. (Ezek működésének leírásától itt eltekintünk.)

Azoknál a folyóknál, amelyeknek a vízszintje évszakonként nagymértékben változott, ott úgynevezett merülőmalmokat (néhány vidéken cölöpházás malmokat) építettek. Ezek fából készültek, egyik oldaluk a parthoz, a másik pedig a folyómederhez volt rögzítve. Szükség esetén a malmot a szárazföldre vagy távolabbra lehetett vontatni. A vízkereket emelhető-süllyeszthető mechanizmussal készítették, s ennek szabályozásával érték el, hogy csökkenő vízszint esetén a kerék ne hogy „szárazon” maradjon. Ez a malomtípus általában derékban, középencsapott (néha alulcsapott) vízikerekkel működött. A Rába esetében ilyen malomtípusra kell gondolnunk, ugyanis a rájuk vonatkozó megállapítások erre utalnak: „alább kell szállítani”, „leszállítják”, „lejjebb szállítani”, „el vonyattasanak”, „elvonyatni” stb.⁹

Szólunk még az okirat nyelvezetének egy kiemelt szaváról, a malomról. A XVI. századi két szövegben következetesen úgy nevezik, hogy: *moln* vagy *molna*. Ismert, hogy a malom és a molnár szavunk délszláv jövevényszó az óhorvát vagy ószlovén *mlin*, illetve *mlinár* származéka. Ezek előzménye pedig valószínűleg a latin *molina*, *molinarium* szavak voltak, tehát a magyarban többszörös átvételről van szó.

Ezek után tekintsük át, hogy kik vettek részt (vagy képviseltették magukat) az 1579 novemberében Círákon tartott gyűlésen, majd a tavaszi bejáráson. Mindkettőnek a vezetője Ostffy Jakab, Sopron vármegye alispánja és Viczay György, Sopron város első alispánja volt.

A továbbiakban betűrendben soroljuk föl azokat a nemeseket, akiknek malmuk vagy a módosítást érintő birtokuk, majorjuk volt a Rábaközben: Ajkay Gergely, Bornemissza Mihály, Cziráky Mátyás, Chászár Miklósné,¹⁰ Csáky János, Dőry Ambrus, Edwy Balázs, Finta András, Ládonyi Miklós, Laky Mihály, Nádasdy Ferenc,¹¹ Niczky Boldizsár, Sarudy László,

8 Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1967. 92.

9 Magyarország első katonai felmérésének térképén (1782–1785), amely körülbelül kétszáz évvel későbbi állapotokat tükröz, jó pár falunál az látható, hogy már a Rábából kiágazó malomcsatornára építették a malmokat (Pápoc, Vág stb.). A térkép jelzése szerint a többi településnél is állandó, kőépületek voltak mind a Rábán, mind pedig a Kis-Rábán.

10 Oláh Ilona ugyanebben az évben írt végrendeletében nem említ sem malmot, sem Rába menti birtokot. Ezek szerint az unokaöcs, Oláh (Császár) Miklós és felesége, Szluny (Frangepán) Anna örökölhetett ott Oláh Miklós éreiktől. Fülöp László: Oláh Ilona családja és vagyona 1579-es végrendelete alapján. Soproni Szemle 2017. 3. 319–320.

11 Nádasdy Tamás nádor fia, a Dunán inneni Magyarország főhadnagya. Beledben volt malma.

Sennyey Ferenc, Szelestey Ferenc, Török István, Vághy György, Vatay (hiányzik a keresztnév) és Viczay György. Rajtuk kívül említés történik név nélkül a csornai prépostról, a győri püspökről,¹² valamint Császár Gergely molnárról és egy Demeter nevű diákról (feltehetően ő volt a jegyzőkönyv készítője).

A malmok megtekintésénél és bemérésénél természetesen mindannyian nem vettek részt, csak Ostffy Jakab, Sennyey Ferenc, a környékbeli szolgabírók, az őket szállító emberek és a nótárius (ezen utóbbiak név nélkül szerepelnek).

Elsőként a Rába menti malmokat járták be, ahogy ők nevezik, a Külső-Rábát (régén: Öreg-Rába), majd ezután a Belső-Rábát, mai nevén Kis-Rábát, amely akkor Beled közelemben ágazott ki nyugat felé. Az úgynevezett „*öss molnokat*” mind meghagyták, az újabbakat pedig mind megszüntették, azaz elvonatták.¹³ Régi malmok voltak a következő falvakban: Beled (két malom), Mihályi (két malom volt, egyiket el kell vonatni), Sebes (ma Rábasebes; két malom), Vág (három malom, a régit újra kell építeni), Vica. Újak, amelyek további működését nem engedélyezték: Páli és Vág két újabb malma. Lejjebb kell vetetni azokat a malmokat, amelyeknél a magas gát és a felduzzasztott vízszint miatt nagy az árvízveszély: Beled, Kisfalud, Mihályi, Páli, Sebes falvakban. (Sennyey Ferenc malmánál nem közölnek települést.) Tehát e hét faluban 14 + 1 malom volt, igaz, hogy ezek közül nem mind működött. Volt, amelyik már tönkrement, s át kellett volna építeni, de olyan is, amelyik az előtte lévő, szabálytalanul használt miatt nem tudott örölni. Ilyen volt Viczay György alispáné, amelyért panaszt is emelt. Idézzük úgy, ahogy a nótárius rögzítette nagyon archaikus magyar nyelven: „... *hogy az minémü molnot csináltatott volna Szelestey Ferenc uram Ladonj Miklós számára Mihályiba, mel [...] nagy kárt tenne az ő viczai molnának, mivel hogy igen fel vették volna és holt vizet ontana az ő molnának, ki miatt nem foroghatna [...]*”

A malmok megtekintése után további „végzés”-eket rögzített a bizottság, amelyekre részben a folyó védelmében, részben az ott lakók mindennapi, biztonságos életéhez és a közlekedéshez volt szükség.

Az egyik, hogy révet kell készíteni Pápoc és Vág falunál. Feltehetően mindkét településnek az akkori határa átnyúlt a folyó másik partjára, ugyanakkor ezt megkívánta az áruszállítás, a kereskedelem és a vásárookra történő megközelítés is. Mindkettőnél erősséget kell építeni, és a révek őrzését a későbbiekben biztosítani 20–20 gyalogossal. Majd felsorolja, hogy az örök fizetésére ki mennyi pénzösszeget adjon, még az „*egyházhelyes*” kisnemeseknek is hozzá kell járulniuk ezek őrzéséhez. A már meglévő „*Rábavágás*”-t az új hídtól Pápocig újra kell „*vágni*”, azaz a fáktól, bozóttól kitisztítani, és a medret megmélyíteni.¹⁴ (Sajnos az új híd helyét pontosan nem nevezi meg, így nem tudjuk, hogy a folyó melyik részén találjuk ezt a feltehetően fából készült átkelőt. Csupán a szövegkörnyezetből lehet következtetni arra, hogy azt Keszőnél [ma Várkesző] építhették föl.) S végül embereket, pontosan 195 főt kér a vármegye leggazdagabb uraitól, birtokosaitól. Az ő feladatuk lesz a kijelölt malmok elvontatása, az azok melletti töltések, gátak elbontása is, a már említett vágás kiásásán kívül. Név szerint megnevezi, hogy Nádasdy Ferenc uramtól 100, a „Lánzsiri

12 A *Magyar katolikus lexikon* szerint 1573-tól a csornai prépost Galamboki Máté, 1578–82-ben a győri püspök pedig Trakostyáni Draskovich György volt.

13 Hogy ez valóban megtörtént-e és mikor, arra nem találunk följegyzést. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a körülbelül kétszáz év múlva készült első katonai felméréskor (1782–1785) Páli község malmán kívül az összes többi jelölték a térképen. Természetesen nem biztos, hogy a XVI. századi malmokról van szó, hisz azok helyét nem tudjuk pontosan lokalizálni, később építhettek újabbakat is.

14 *Pájer Imre*: Fejezetek a rábaközi árvízvédelem múltjából; <http://www.hontar.hu/hely/pajer05.htm>

asszonyom”-tól (Császár Miklósnétól, aki Lánzsérban élt) 50, magától a vármegyétől 25, a győri püspöktől pedig 20 jobbágyembert kér a munkák elvégzésére.¹⁵

Természetesen a bejárás hitelesített, lepecsételt jegyzőkönyvét eljuttatták Sopron vármegye akkori vezetőségének a további intézkedések végett.

Nagyon tiszteletre méltó munkát végeztek a XVI. század második felében élt Sopron megyei nemes urak a folyó itt bemutatott védelmében. Azonban tevékenységük – mint feljebb taglaltuk – csupán egy csepp volt a tengerben. Pontosabban a Rába vizében.

Fülöp László

Tanárky Gedeon és 1838. évi pesti árvízi naplója

Az „*ifju szép Pest*”-et, az ország fővárosának tekintett Duna menti várost 1838 márciusában szörnyű csapás érte. A hömpölygő jeges áradat 13-án este 9 órakor, felülemelkedve a váci töltésen, áttörte a korábban homokból és trágyából emelt ideiglenes gátat, s a medréből kilépő Duna szennyes hordalékával hatalmas pusztítást okozva, elöntötte a védtelen várost. Bár a Pest-Budát elöntő vízár néhány napig tartott csupán, mégis szörnyű rombolás járt a nyomában, súlyos károkat, s számtalan személyes tragédiát okozva. Romba döntött otthonok ezreit és több tízezer, reménytelenségbe taszított életet hagyott maga után a városon szétterülő hömpölygő áradat. Sok ezer, házáat, egész addigi élete munkáját, minden vagyonát elvesztő, földönfutóvá vált család¹ soha nem tudott többé talpra állni. Noha a város tulajdonképpeni belső magját adó Belváros és Lipótváros sok háza is megrongálódott vagy teljesen összedőlt, az igazi pusztítást a város külső kerületei, Teréz-, Ferenc- és Józsefváros szenvedték el. A szilárdabb alapokra épült belvárosi középületek és emeletes magánházak többsége, melyekben az árvíz ideje alatt igen sok hajléktalan zsúfolódott össze, zömmel sikeresen átvészelte a katasztrófát. Ugyanakkor a belvárosi nagyobb épületek közül – talán jelképszerűen – éppen a reformkori Pest két meghatározó, tekintélyes épülete szenvedte el a legjelentősebb károsodást.² Az egyik a vármegyei közigazgatás székhelye, legfontosabb

15 Ezek a számok eltérnek, jóval kevesebbek, mint a novemberi megyei gyűlésen tervezett és rögzített adatok, amelyek több mint 300 személyről szóltak.

1 A legújabb kutatások szerint 50–60 000 főre becsülhető azoknak a károsultaknak a száma, akiket az árvíz tett hajléktalan földönfutókká. A korabeli sajtó szerint a vízár következtében mintegy 22 000 ember mindenét elvesztette. *Faragó Tamás: Katasztrófa és társadalom. Az 1838. évi árvíz történetének vázlatja.* In *Faragó Tamás* (szerk.): *Pest-budai árvíz, 1838. Bp., 1988. 29. /Fejezetek Budapest múltjából 5./*

2 *Trattner János: Jégszakadás és Duna kiáradása Magyar Országban, 1838. évi bojtmás haván.* Buda, 1838. II. füzet. 147.; Jelenkor 1838. 25. szám. márc. 28. 96.; Hazai's Külföldi Tudósítások 1838. 24. szám. márc. 24. 177. E helyütt említjük meg, hogy a Pestet sújtó szerencsétlenség kapcsán az épületekben esett károkat tételesen felsoroló listákban, illetve a jeges ár pusztításait taglaló tanulmányokban nem történik említés a szépülő Pest egyik legrégebbi ékkövének tartott, kimondottan a városi polgárság szórakozását szolgáló egykori lövölde kálváriájáról. Ez a pompás épület is menedékkéül szolgált kezdetben a sorsüldözött menekült családoknak az árvíz napjaiban. *Asztalos Miklós: Az árvíz története.* In *Némethy Károly* (szerk.): *A Pest-Budai árvíz 1838-ban.* Budapest, 1938. 42. A Zambelli András által tervezett, 1824-ben, az egykori Széna (ma: Kálvin) tér közelében, a mostani Királyi Pál (korábban Lövész vagy Lövöldöző utca, németül: Schützen Gasse) utcában (Budapesti utcanevek A–Z. Szerk.: *Ráday Mihály.* Budapest, 2013. 34.) átadott épületet az 1838-as árvíz elpusztította, de 1840-ben újjáépítették. *Zádor Anna-Rados Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon.* Budapest, 1943. 322.